

<https://dx.doi.org/10.30510/psi.2022.320162.2844>

until the basic conditions for the validity of the contract and, as the case may be, the specific conditions necessary for the validity of some contracts are observed and the contract does not conflict with public order and good morals, the principle is the validity of the contracts. In case of absence or non-observance of any of these conditions, the contract will be void. The annulment of the contract has effects, including the responsibility of one of the parties to the void contract to compensate the damages caused to the other party to the contract. Liability arising from a void contract and the obligation to compensate for the resulting damage is of non-contractual origin. In order to achieve the goal of civil liability, ie full compensation, it is necessary to determine the best method of compensation that the courts use as part of the compensation in each case and avoid any kind of compensation and order to pay damages in cash in all cases. In the event of an obligation and its breach, liability for breach of obligation is conceivable, which has different types of liability and includes civil or coercive liability, contractual liability, criminal and moral liability. The conditions for fulfilling the responsibility are: certainty, directness, personality, non-compensation, predictability and damage to the damaged legitimate right. In the present article, we try to discuss the conditions of fulfilling the responsibility in repairing the damage caused by false transactions by descriptive-analytical method and studying libraries.

تبیین شرایط تحقق مسئولیت در ترمیم خسارت ناشی از معاملات باطل

محسن اناری^۱مظفر باشکوه^۲علیرضا لطفی دودران^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۵

چکیده

تا زمانی که شرایط اساسی صحت قرارداد و حسب مورد شرایط اختصاصی لازم برای صحت برخی عقود رعایت شود و عقد با نظم عمومی و اخلاق حسنه نیز منافاتی نداشته باشد، اصل بر صحت قراردادهاست. در صورت فقدان یا عدم رعایت هر کدام از این شرایط، عقد باطل خواهد بود. بطلان عقد دارای آثاری است که از جمله آنها مسئولیت یکی از طرفین عقد باطل در جبران خسارات وارده به طرف دیگر عقد می باشد. مسئولیت ناشی از قرارداد باطل و الزام به جبران خسارت ناشی از آن، منشا غیرقراردادی دارد. در جهت تأمین هدف مسئولیت مدنی یعنی جبران کامل خسارات، تعیین بهترین روش جبران خسارت ضروری است که دادگاه ها در هر مورد جبران نسبی را ملاک قرار داده و از جبران نوعی و حکم به پرداخت نقدی خسارات در همه موارد اجتناب کنند. در صورت وجود تعهد و نقض آن، مسئولیتی برای ناقض تعهد قابل تصور است که این مسئولیت انواع مختلفی دارد و شامل مسئولیت مدنی یا قهری، مسئولیت قراردادی، مسئولیت کیفری و اخلاقی است. شرایط تحقق مسئولیت عبارت است از: مسلم بودن، مستقیم بودن، شخصی بودن، عدم جبران قبلی، قابل پیش بینی بودن و وارد شدن خسارت به حق مشروع زیان دیده. در مقاله حاضر سعی بر این است تا با روش توصیفی-تحلیلی و مطالعه کتابخانه ای تبیین شرایط تحقق مسئولیت در ترمیم خسارت ناشی از معاملات باطل را مورد بحث و بررسی قرار دهیم.

واژگان کلیدی: قرارداد، بطلان، خسارت، مسئولیت، ترمیم

گروه تخصصی حقوق، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران^۱گروه تخصصی حقوق، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران^۲ (مسئول مکاتبات)گروه تخصصی حقوق، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران^۳

یکی از اهداف تعالی علم حقوق برقراری عدالت بین افراد جامعه با هر رتبه، مقام و جایگاهی که باشند می باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۶، ۳۱) مطابق قاعده لاضرر؛ در اسلام حکم ضرری وجود ندارد و از این رو گفته شده است که "هیچ ضرری نباید بدون تدارک و جبران باقی بماند." (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۲، ۳۶۹) بنابراین اگر شخصی به دیگری عمدا و یا سهوا و در اثر اهمال، کوتاهی و یا تعدی و تفریط و یا عدم رعایت نظامات دولتی ضرر و یا خسارتی وارد نماید می بایست از عهده ترمیم و جبران آن برآمده و شخص متضرر با ترمیم و جبران خسارت وارده مجددا در وضعیت و حالتی که قبل از ورود خسارت قرار داشته قرار گیرد و اعاده به وضع و حالت سابق شود. موضوع مبحثه را می توان یک قاعده عقلی نیز دانست که مطابق آن عموم عقلای جوامع انسانی بر این امر صحه خواهند گذاشت که اگر شخصی به دیگری خسارت و یا ضرری وارد کند باید از عهده ترمیم و جبران آن خسارت برآمده و تا جایی امکان دارد از متضرر رفع ضرر نماید تا بدین طریق عدالت در حق هر دو طرف به اجرا درآمده و به نحو اکمل رعایت شود و به اصطلاح حق به حق دار برسد.

تدارک، جبران و ترمیم خسارت در علم حقوق آنچنان حائز اهمیت می باشد که در شاخه های مختلف علم حقوق از جمله حقوق جزا (مباحث دیه، رد مال، پرداخت خسارت به فرد بی گناهی که بی جهت بازداشت شده و...) و در حقوق خصوصی (مسئولیت قراردادی و مسئولیت مدنی) مورد بررسی، تحلیل و مذاقه قرار گرفته و احکام و قوانین خاصی نیز بدان اختصاص داده شده است. نتیجه بحث در حوزه مسئولیت مدنی متجلی می باشد چرا که وقتی قرار داد و یا معامله ای باطل تلقی گردد و از قبال بطلان و عدم اجرای مفاد آن ضرر و یا خسارتی به شخصی وارد آید، از آنجایی که در هنگام ورود ضرر، دیگر قرارداد و یا معامله ای وجود ندارد که بتوان با استناد به آن مطالبه خسارت و یا ضرر نمود فلذا موضوع بحث ما از شمول مسئولیت قراردادی خارج می باشد.

در مواردی طرفین اقدام به انعقاد معامله و یا قراردادی می نمایند که ممکن است به دلایل مختلفی از جمله: خلاف نظم عمومی و اخلاق حسنه بودن معامله، فقدان قصد انشاء، اشتباه در علت عمد عقد، فقدان اهلیت، عدم مشروعیت جهت معامله، شرط خلاف مقتضای ذات عقد، شرط مجهولی که موجب جهل به عوضین شود و عدم تنفیذ مالک در معامله فضولی؛ از جانب قانونگذار باطل تلقی گردد و این خود می تواند سبب وقوع خسارت و یا ضرر به یکی از طرفین معامله و یا یکی از آنها گردد.

۱- مفهوم خسارت و انواع آن

خسارت در فرهنگ لغت دهخدا به معنای گمراهی، خساره، هلاکی، زیانکاری و زیان یافتن تاجر در تجارت و مغبون شدن او بیان گردیده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ۵۲۳).

درخصوص مفهوم اصطلاحی خسارت و ضرر؛ دکتر کاتوزیان اشعار داشته که «هر جا که نقصی در اموال ایجاد شود یا منفعتی مسلم از دست برود و یا به سلامت و حیثیت و عواطف شخص لطمه ای وارد آید می گوید ضرری به بار آمده است. کاستن از دارایی مشخص و پیشگیری از فزونی آن به هر عنوان که باشد اضرار به اوست (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ۲۱۹).

۱-۱- خسارت مادی

در قوانین و مقررات مدون ایران از جمله قانون مدنی، قانون مسئولیت مدنی و قانون آیین دادرسی مدنی اصطلاح خسارت مادی تعریف نشده است. برخی خسارت مادی را اینگونه تعریف کرده اند: «ضرر و زیان مادی می تواند به کسر ثروت و دارایی تعریف شود» (مهرآبادی، ۱۳۹۲، ۱۰).

این تعریف دارای ایراد می باشد چراکه این تعریف مانع از ورود اغیار نمی باشد زیرا هر نوع کسر دارایی را شامل می شود حال آنکه ضرر مدنظر قانون گذار کسر دارایی است که از ناحیه ثالث (غیر از مالک) به طور غیرمجاز وارد شده و ناشی از عمد یا بی احتیاطی باشد و نیز این قانون به این حق مشروعیت و رسمیت بخشیده باشد. درحالی که این تعریف ضررهای وارده از ناحیه خود مالک نیز شامل می شود. خسارت مادی را می توان به ضرر و زیان وارده از ناحیه ثالث به عمد یا از روی بی احتیاطی به اموال و حقوق مالی که موجب کسر دارایی زیان دیده شده و قابل تقویم به پول باشد و نیز خسارت را می توان به جبران زیان وارده تعریف کرد. می توان خسارت مادی را شامل از بین رفتن، تلف مال و یا منفعت یا حق مالی دانست همانگونه که ماده ۷۲۸ قانون آیین دادرسی مدنی ضرر را از دست دادن مال یا فوت منفعتی از عدم انجام تعهد بیان داشته است.

۱-۲- خسارت معنوی

خسارت معنوی به معنای صدمه و آسیب رساندن به منافع غیر مالی و غیر مادی می باشد. بنابراین صدمه به عواطف، اعتبارات شخصی، آبرو، حیثیت و صدمات روحی را می توان جزئی از خسارت های معنوی محسوب نمود. ماده ۱۰ قانون مسئولیت مدنی بیان می دارد: «کسی که به حیثیت و اعتبارات شخصی و خانوادگی او لطمه وارد شود می تواند جبران زیان مادی و معنوی خود را بخواهد نکته هر گاه اهمیت زیان و تکثیر ایجاب نماید دادگاه می تواند در صورت اثبات تقصیر علاوه بر صدور حکم به خسارت مالی، حکم به رفع زیان از طریق دیگر از قبیل الزام به عذرخواهی و درج در جراید و امثال آن نماید» چنانچه بتوان بدین وسیله جبران زیان معنوی نمود دادرسی می تواند مبلغی را که متناسب با ضرر معنوی می داند به عنوان کیفر مدنی کسی که عمل خلاف نموده معین و مرتکب را محکوم بتأدیه آن به زیان دیده بنماید (نجفی تیر پاشی، ۱۳۹۳، ۲۵).

جبران در لغت به معنای تلافی کردن و استدراک زیان وارده را گویند و اما ترمیم در لغت به معنای مرمت کردن، بازسازی کردن و اصلاح کردن چیزی آمده است.

خسارت در حقوق صدمه و لطمه نامشروعی است که شخص به دیگری وارد می‌کند و به جهت نامشروع بودن خسارت وارده؛ نظم جامعه و عدالت ایجاب می‌کند که تمامی خسارت‌های وارده به زیان‌دیده جبران و یا ترمیم شود. جبران جزئی از خسارت برقراری عدالت به‌نحو جزئی و برجا ماندن بی‌عدالتی به‌نحو جزئی خواهد بود.

از نظر نگارنده در جبران، خسارت و ضرر وارده به‌صورت کامل و بی‌کم و کاس جبران می‌شود و به عبارتی شخص خسارت‌دیده باید دقیقاً در وضعیت قبل از ورود خسارت قرار گیرد در این صورت می‌گویند که خسارت جبران شده است ولی در ترمیم این‌گونه نیست و ترمیم به معنای مرمت کردن و بازسازی یا اصلاح کردن چیزی است و در واقع در ترمیم شخص در وضعیتی دقیقاً مثل وضعیت قبل از ورود خسارت قرار نمی‌گیرد بلکه تمام تلاش حقوق در آنست که تا جایی که امکان دارد خسارت و ضرر وارده به شخص جبران شود چرا که در بسیاری از موارد امکان جبران کامل و بی‌کم و کاس خسارت عملاً وجود ندارد و فقط سعی در ترمیم حداکثری آن هستیم.

قاضی در مقام صدور حکم باید به‌نحو حکم صادر کند که وضعیت زیان‌دیده را به‌نحو مقتضی در حالت و وضعیت قبل از وقوع فعل زیان‌بار قرار دهد و اگر امکان جبران به‌نحو کامل وجود داشته باشد می‌بایست خسارت و ضرر وارده به‌نحو کامل جبران شود. به‌عنوان مثال اگر شخصی کالای دیگری را از بین برده باشد و به‌عبارتی تلف کرده باشد و آن کالا یا شیء از اموال مثلی باشد قاضی در مقام صدور حکم حکم به جبران عینی می‌نماید یعنی شخصی که مال را تلف کرده است را مکلف می‌کند تا مثل مال مورد تلف را تهیه نموده و به صاحب آن تحویل دهد و به این نحو خسارت به‌نحو کامل جبران شده است و اکنون شخص مجدداً همان نوع کالا را در اختیار دارد و به وضعیت سابق برگشته است ولی در صورتی که امکان جبران عینی وجود نداشته باشد در این صورت باید شخص زیان‌دیده را در نزدیک‌ترین وضعیت ممکن به وضعیت قبل از وقوع فعل زیان‌بار قرار داد.

۲- مفهوم و تعریف مسئولیت و انواع آن

مسئولیت در لغت، به مفهوم پرسش، مورد سؤال واقع شدن و به معنی تفکیک تکلیف آمده است.

واژه مسئولیت در لغت مصدر جعلی و از ریشه‌ی سؤال به معنی ضمانت، ضمان، تعهد و مؤاخذه می‌باشد و مسئول که اسم مفعول، است به معنای، «از وی سؤال کننده»، «سؤال شده»، «پرسیده شده»، «پرسش شده»، «پرسیده»، «سؤال کرده» و «پرسیده» آمده است (دهخدا، ۱۳۸۹، ۱۳۸۲۱).

در اصطلاح؛ بیان از تعهد قانونی شخص به دفع ضرر دیگری که وی ایجاد نموده است چه برگرفته از تقصیر خود وی باشد یا از عملکرد او ایجاد شده باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ۱۲۶۱).

مسئولیت عبارت است از وضعیت و شرایطی می‌باشد که شخص را طبق قانون در برابر فعل و یا ترک فعل پاسخ‌گو قرار می‌دهد. این پاسخ‌گویی احتمال دارد نتیجه فعل یا ترک فعل در اثر نقض قوانین موضوعه کیفری یا تخلف از قرارداد (اعم از مکتوب و یا غیرمکتوب) و یا تخطی از موازین و مقررات حرفه‌ای و صنفی باشد.

۲-۱- مسئولیت مدنی یا قهری

مسئولیت مدنی به عنوان بخشی از مسئولیت حقوقی، عبارت است از تعهد و الزامی که شخص به جبران زیان وارد شده به دیگری دارد اعم از اینکه زیان ذکر شده در اثر عمل شخص مسئول و یا عمل اشخاص متعلق به وی یا ناشی از اشیاء و اموال تحت مالکیت و یا تصرف او باشد (حسینی نژاد، ۱۳۸۹، ۱۳).

از زمان دور و دراز این به عنوان یک حقیقت مشهور شده که هر کس به دیگری ضرری وارد نماید بایستی درصدد جبران آن نیز باشد. از طریق ایفای تعهد مسئول یا اجرای کیفر دربارهی او معدوم می‌گردد. لذا به این نکته بایستی دقت نمود که موارد استعمال ضمان گسترده‌تر از مسئولیت است. مثلاً در ضمان عقدی و ضمان معاوضی نمی‌توان واژه‌ی مسئولیت را استفاده نمود (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۲، ۳۳۲۴-۳۳۲۵).

مسئولیت متضمن داشتن اختیار است. انسان آزاد و عاقل از پیامد کارهای خویش مطلع و مسئول آن است. از این رو، مسئولیت شخص نسبت به جبران خسارت ناشی از اعمال خود قاعده‌ای طبیعی و موافق قاعده است. مسئولیت مدنی اصلاً نتیجه مستقیم عمل حقوقی نیست (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ۳۴).

مسئولیت مدنی زمانی ایجاد می‌شود که شخصی بدون مجوز قانونی به حق دیگری آسیب بزند و در اثر آن زبانی به او وارد شود، فرق نمی‌کند عملی که سبب زیان شده است، جرم باشد یا شبه جرم. در هر مورد که شخص مسئول به جبران خسارت دیگری است، مسئولیت مدنی دارد و ضامن است. این قاعده منطقی و عادلانه از گذشته وجود داشته که «هر کس به دیگری ضرر برساند باید آن را جبران نماید، مگر در مواردی که اضرار به غیر به حکم قانون باشد یا ضرری که به شخص وارد آمده است، ناروا و نامتعارف جلوه نکند» این قاعده نظیر قاعده «من اتلف مال الغير فهو لهو ضامن» در فقه می‌باشد. مسئولیت مدنی به عنوان ضمانت اجرای حقوق مدنی، وظیفه حساس و مهمی را در درخواست و استیفای حقوق افراد و در نهایت تنظیم روابط اجتماعی و حقوق ایفا می‌کند.

در حقوق کامن لا مسئولیت مدنی یک خطای مدنی است که بیشتر علیه اشخاص (اعم از اشخاص حقیقی یا حقوقی) بیان می‌شود و کمتر علیه دولت‌ها اتفاق می‌افتد (داراب پور، ۱۳۸۷، ۶۷-۹۹).

در این نظام حقوقی اصطلاح مسئولیت با خطا و تقصیر در هم آمیخته و تحت عنوان مسئولیت ناشی از خطا یا حقوق خطاها مطرح می‌گردد (کاتوزیان، ۱۳۹۵، ۴۷).

۲-۲- مسئولیت قراردادی و غیر قراردادی

مسئولیت قراردادی در اثر تخلف از اجرای تعهدی که از مفاد قرارداد ناشی شده است، ایجاد می‌گردد. کسی که به عهد خود وفا نمی‌کند و بدینوسیله مسبب اضرار همپیمانان می‌شود، می‌بایست از عهده خسارتی که به وجود آورده برآید.

مسئولیت مدنی غیر قراردادی یا به عبارتی ناشی از جرم و شبه جرم، الزام به جبران خسارت وارده در اثر اتفاق نامشروعی است که خارج از قرارداد رخ داده است (صفایی، ۱۳۷۹، ۵۳۶).

مسئولیت ناشی از زیان وارده به دیگری است که در جهت نقض یک وظیفه ی قانونی به وجود می‌آید؛ به عنوان مثال راننده‌ای به علت سرعت غیرمجاز با عابری برخورد و به وی صدمه بزند. در حقوق ایران منابع مسئولیت مدنی عبارت است از اتلاف و تسبیب. اتلاف در موردی است که شخص به طور مستقیم مال دیگری را تلف کند؛ یعنی در این کار مباشر تلف باشد ولی در تسبیب شخص به طور مستقیم مباشر تلف کردن مال نیست بلکه مقدمات تلف کردن را فراهم کند. در اتلاف همین که رابطه‌ی علیت عرفی بین کار شخص و تلف موجود می‌باشد برای فاعل ایجاد مسئولیت می‌کند و لزومی به اثبات تقصیر نیست (ماده ۳۲۸ قانون مدنی). مطابق ماده‌ی یاد شده «هرکس مال غیر را تلف کند ضامن آن است و باید مثل یا قیمت آن را بدهد اعم از اینکه از روی عمد تلف کرده باشد یا بدون عمد و اعم از این که عین باشد یا منفعت و اگر آن را ناقص یا معیوب کند ضامن نقص قیمت آن مال است» (پارساپور و همکاران، ۱۳۸۵، ۲۴).

در تسبیب بر خلاف آنچه در اتلاف ذکر شد وجود تقصیر شرط ایجاد مسئولیت است؛ یعنی می‌بایست عملی که باعث خسارت شده است ناشیسته باشد. هر چند لزوم تقصیر در این مورد در هیچ ماده‌ی قانون مدنی به طور روشن نیامده در پاره‌ای از مثال‌ها مسئولیت مشروط به خطای مسبب شده است در ماده‌ی ۳۳۴ در این باره چنین آمده «مالک یا متصرف حیوان مسئول خساراتی نیست که از ناحیه آن حیوان وارد می‌شود مگر این که در حفظ حیوان تقصیر کرده باشد». همچنین در ماده‌ی ۳۳۳ قانون مدنی مسئولیت مالک نسبت به خساراتی که در اثر خراب شدن دیوار یا عمارت یا کارخانه به بار می‌آید، بسته به بی‌مبالاتی او شده است.

در حال حاضر با توجه به ماده‌ی اول قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ مبنای مسئولیت مدنی بر مبنای تقصیر برقرار شده است و به عنوان یک قاعده‌ی کلی ورود ضرر به دیگری باید در نتیجه‌ی عمد یا بی‌مبالاتی ایجاد شود. طبق این ماده «هر کس بدون مجوز قانونی عمداً و یا در نتیجه‌ی بی‌احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجاری یا به هر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه‌های وارد نماید که سبب ضرر و زیان مادی یا معنوی دیگری شود مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد».

بنابراین با تصویب قانون یاد شده تقصیر مبنای منحصر مسئولیت مدنی نبوده و مسئولیت‌های نوعی دیگر مانند مسئولیت تلف‌کننده‌ی مال دیگری به عنوان استثنایی بر اصل همچنان باقی می‌ماند (کاتوزیان، ۱۳۹۳، ۱۳۳-۱۳۹).

۲-۳- مسئولیت کیفری

الزام شخص به پاسخگویی در برابر تعرض به دیگران، چه به جهت حمایت از حقوق فردی باشد و خواه به برای دفاع از جامعه، تحت عنوان «مسئولیت کیفری» یا «مسئولیت جزایی» بیان می‌شود. با این همه، در هیچ یک از قوانین جزایی چه در گذشته و چه در حال حاضر، ماهیت حقوقی و تعریف مسئولیت کیفری به طور مشخص تعریف نگردیده است. لذا، مسئولیت کیفری نوعی الزام شخصی به پاسخگویی آثار و نتایج نامطلوب پدیده‌ی جزایی یا جرم است. بنابراین مسئولیت کیفری، مبتنی بر قصد و سوءنیت است. در صورتی فاعل فعل زیانبار مجازات می‌گردد، که فعل او جرم انگاشته شود. موقعی که یک عمل جرم است که، دارای عنصر معنوی و عنصر مادی باشد. به علاوه قانون نیز باید این عمل را جرم و مستوجب مجازات بداند.

البته در نظام اسلام برای اثبات مسئولیت کیفری، فقط به وقوع جرم بسنده نمی‌کند بلکه تحقق مسئولیت منوط به آن می‌باشد که عمل مجرمانه ناشی از اراده انسان عاقل، بالغ، مرید و ممیز باشد و وجود این شرایط نزد مرتکب لازم می‌باشد و همچنین مسأله شخصی بودن در مسئولیت کیفری نیز از عمده‌ترین مشخصات نظام کیفری اسلام است در حقیقت هر کس برابر اصل شخصی بودن مسئولیت منحصر بر عهده خود مرتکب است نه اشخاصی که مداخله‌ای در ارتکاب آن نداشته‌اند (احمدپور، ۱۴۰۰، ۲۱).

۲-۴- مسئولیت انتظامی

مسئولیت موقعی به وجود می‌آید که از جانب فرد فعل یا ترک فعلی بر خلاف قانون صورت پذیرد. حال اگر تخلف فرد از قانون مربوط به قوانین در ارتباط با نظام شغلی باشد، به آن مسئولیت انتظامی گفته می‌شود. مراد از مسئولیت انتظامی، مسئولیت در حرفه و شغل خاصی است که در صورتی که افرادی که در آن شغل مشغول به فعالیت هستند، از نظامات و مقررات شغلی خاص خود اجحاف نمایند، دارای مسئولیت انتظامی قرار می‌گیرند. این در صورتی است که اگر فرد دیگری که در این حرفه مشغول به

فعالیت نیست ترک فعل یا فعلی انجام دهد مسئولیتی نیست مگر به حکم قانون عام آن فعل یا ترک فعل جرم محسوب یا موجبی برای جبران خسارت باشد.

۵-۲- مسئولیت اخلاقی

مسئولیت اخلاقی عبارت است از مسئولیتی که قانون‌گذار توجهی به آن نداشته و فقط ضمانت اجرای درونی و وجدانی دارد. صرفاً وجهه مسئولیت درقبال خدا یا خود انسان یا وجدان اوست و ضمانت اجرای حقوقی ندارد. مسئولیت اخلاقی، جنبه درونی و شخصی داشته و برای مسئول شناختن فاعل زیان، می‌بایست اندیشه و وجدان وی بررسی گردد. مسئولیت اخلاقی لازم می‌باشد که شخص در اندیشه و وجدان خود در برابر رفتار خود دارد که در صورتی که عمل شخص همراه با حسن نیت باشد مورد بازخواست قرار نمی‌گیرد اما اگر قصد و قرضی خلاف قاعده اخلاقی باشد، مسئول شناخته خواهد شد.

در قوانین رگه‌هایی از سیاست مشاهده می‌شود اما در اخلاق چنین نیست. به عنوان مثال مهمترین آداب و اخلاق پزشک، راستگویی و شیوه رفتار ملایم با بیمار می‌باشد. مسئولیت اخلاقی و مدنی پزشکی رابطه عموم و خصوص من وجه دارند. مسئولیت اخلاقی پزشک در پاره‌ای از موارد ممکن است با مسئولیت کیفری تداخل پیدا کرده و جرم انگاشته شود همانند افشای اسرار پزشکی که مطابق قانون مجازات جرم بوده و مستوجب مجازات است (زمان دریاباری، ۱۳۸۱، ۳۷).

مضافاً اینکه، مسئولیت اخلاقی مؤاخذه وجدان از خطاست. مسئولیت اخلاقی عبارت از توانایی تصمیم‌گیری، اجرا و پاسخگویی فرد در برابر وجدان خویش است. این مسئولیت مبتنی است بر ارزش‌های و اخلاقیات، اعتقادات مذهبی و حتی تاثیر قوانین گذشته استوار است (صالحی، ۱۳۹۱، ۴۵).

اگر شخص مرتکب تقصیر و نقض تعهدی شود، بر مبنای وجدان نمی‌توان وی را در محضر مقامات رسمی مورد استیضاح قرار داد؛ چونکه از این جهت با مسئولیت حقوقی که معنای به معنای اعم آن که حسب مورد قانون با عرف مرجع تشخیص آن است اختلاف دارد (پارساپور و همکاران، ۱۳۸۵، ۲۲).

اغلب مفاهیم اخلاقی وارد حوزه‌های قانونگذاری شده و دارای ضمانت اجرای خارجی نیز شده‌اند. در همین راستا قواعد اخلاقی در حرفه‌های مختلف بخصوص پزشکی بر تصویب قوانین تاثیرگذار بوده و بعضی اوقات سبب شده است که گروهی از این قواعد اخلاقی از سوی قانون‌گذار تبدیل به قانون شود تا دارای ضمانت اجرا نیز باشد. از جمله عمده‌ترین این قوانین، ماده واحده قانون مجازات ممانعت از کمک به مصدومین و رفع مخاطرات جانی است که بیش از همه تحت تاثیر مقررات اخلاقی پذیرفته شده است.

در ارتباط با فلسفه مجازات برای ناظری که، دیگری نیاز به کمک او دارد اما ناظر بدون اینکه خطری متوجه او بشود کاری انجام ندهد، نظرات مختلفی مابین حقوقدانان وجود دارد اما نظر مصمم بر این می‌باشد که در اینجا این فرد به ندای وجدان خود پاسخگو نشده و چون این ترک فعل از لحاظ افکار جامعه قابل قبول نمی‌باشد، لذا وی مرتکب خطای عمومی شده و مستحق سرزنش و مجازات است. در نتیجه، چنین می‌بینیم که قاعده اخلاقی با ورود به قوانین موضوعه، دارای ضمانت اجرای حقوقی شده است.

۳- بازشناسی مسئولیت مدنی از مسئولیت قراردادی و تمییز مصادیق مشابه

بررسی ریشه مسئولیت قهری و قراردادی و وحدت یا تعدد میان آنها یکی از مهمترین مباحثی است که میان دو حوزه قراردادهای و الزامات خارج از قرارداد مطرح است اما در حقوق ایران به درستی مورد قضاوت قرار نگرفته است.

قانونگذار ایران به دلیل شکلی و ماهوی قائل به دوگانگی این دو مسئولیت بوده است. همچنان که دلایل عقلی نیز نشان دهنده همین دیدگاه است. بنابراین نظام حقوقی ایران ضمن احترام به جدایی این دو حوزه که متضمن توجیه نظری است می‌تواند از نتایج زیانبار آن نیز مصون بماند. برای مثال اگر مسئولیت جبران خسارت اعم از قهری و قراردادی یکی دانسته شود توجیه خسارت ناشی از عدم اجرای قرارداد و عدم النفع ناشی از آن با قواعد عمومی ضمان قهری در تحقق مشکل است اما قانونگذار با جدا ساختن نظریه این خسارت از ضمان‌های قهری و مبتنی ساختن آن بر اراده طرفین توانسته است توجیه مناسب برای مطالبه آن را فراهم آورد. با این وجود چون در عمل و واقعیت خسارات ناشی از تخلفات قراردادی مدنظر طرفین قرار می‌گیرد لذا انتساب مسئولیت به اراده طرفین به گونه‌ای بیان شده است که در عمل هیچ خسارتی بی جبران باقی نماند. قانونگذار وجود عرف یا قانون دال بر ضرورت جبران خسارت را نیز دلیل بر خواست و اراده طرفین قلمداد کرده است (بیگدلی، ۱۳۹۳، ۱۵۷).

۳-۱- مسئولیت تولیدکنندگان کالاهای خطرناک (مسئولیت ناشی از نقص اطلاعات درباره استعمال مبیع)

مصرف کالا در برخی مواقع با ورود خسارت به مصرف کننده همراه است. این خسارت ممکن است ناشی از نقص علم تولید کننده به عوامل ورود خسارت و خسارت بار بودن آن باشد. اگر این نقص به صورت فراگیر بوده و در اثر قصور یا تقصیر تولید کننده نباشد، به عنوان دلیل رافع مسئولیت مدنی در برخی کشورها پذیرفته شده است.

حقوق موضوعه ایران در این خصوص ساکت است اما با بررسی اصول و قواعد حقوقی و شرایط لازم در ایجاد مسئولیت مدنی می‌توان نقص علم بشری را رافع مسئولیت مدنی قلمداد کرد. اگر نقص علمی که منجر به ایراد خسارت به مصرف کننده شده است

ناشی از قصور یا تقصیر تولید کننده نباشد، در قانون حمایت از مصرف کننده ۱۹۸۷ انگلیس به طور مطلق به عنوان دفاعی رافع مسئولیت مدنی پذیرفته شده است. در حقوق ایران نیز چنانچه مبنای انتخابی ما در مسئولیت مدنی تولید کالا هر کدام از نظریات تقصیر، خطر، قابلیت انتساب و یا مسئولیت محض باشد نمی‌توان خسارت ناشی از نقص علم را قابل جبران دانست. همچنین بر اساس ارکان و شرایط لازم در ایجاد مسئولیت مدنی از جمله شرایط لازم جهت احراز رابطه سببیت و یا قابلیت پیش بینی ضرر در تشکیل رکن ضرر، می‌توان قائل به رافع مسئولیت مدنی بودن نقص علم باشیم. همچنین ارتباط یافتن خسارت ناشی از نقص علم با معنای آن به قوه قاهره قواعد «ما لا یمنکن التحرر عنه لا ضمان فیه» و قبح تکلیف به مالایطاق، اصل براءت و هدف مسئولیت مدنی نیز این استدلال را تقویت خواهد کرد (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۲، ۷۴).

علاوه بر این قانون گذار ایران در قانون حمایت از حقوق مصرف کننده از حیث مسئولیت تولید کننده، در مقایسه با دستورالعمل جامعه اروپا درباره مسئولیت ناشی از عیب تولید و مواد الحاقی به ماده ۱۳۸۶ قانون مدنی فرانسه، گام مثبتی در جهت حمایت از مصرف کنندگان برداشته است با این وجود صرف نظر از امکان مجازات کیفری عرضه کنندگان کالا و خدمات، از حیث مسئولیت مدنی از قانون مدنی فراتر نرفته است.

مبنای مسئولیت در این قانون از حیث مسئولیت ناشی از فروش کالای معیوب و همچنین مسئولیت ناشی از کالای معیوب، نیازمند اصلاح است. از حیث حدود مسئولیت باید لایحه اولیه مصوب ۱۳۷۲ هیئت وزیران مبنای اصلاح این قانون قرار گیرد چرا که هدف از تصویب قوانین راجع به حقوق مصرف کننده نیز جبران زیان‌های جسمی و مادی است که از کالای معیوب به مصرف کننده وارد می‌شود در حالی که در این قانون عمده مباحث ناظر بر شیوه‌های جبران خسارت ناشی از فروش کالای معیوب است که منحصر به همان موارد سنتی «مطالبه عوض»، «مطالبه ارش» و «فسخ معامله» است.

درباره حدود مسئولیت عرضه کنندگان و نوع مسئولیت آنها در مقابل مصرف کننده نیز ماده ۱۸ این قانون متضمن حکم خاصی نمی‌باشد و صرف مسئول دانستن این افراد با لحاظ سایر موارد این قانون مانند منحصر کردن مصرف کننده به خریدار، تضامنی نبودن مسئولیت عرضه کنندگان و تعریف ناقص عیب کالا، نمی‌تواند موضوع مثبتی تلقی گردد (ابدالی، ۱۳۹۱، ۲۰۷).

۳-۲- ضمان درک

درک ظلم و نقصانی است که از ناحیه میبوع در فرضی که میبوع مال غیر در آید بر مشتری وارد می‌آید یا از ناحیه ثمن در صورتی که ثمن ملک دیگری بوده متوجه بایع می‌شود. در اصطلاح حقوقی به مسئولیتی که برای بایع در مستحق للغیر در آمدن میبوع حاصل می‌شود اطلاق می‌گردد. مبنای ضمان در ضمان درک، تصرف بدون مجوز

شرعی می باشد لذا منظور از ضمان درک آن است که اگر در یک عمل حقوقی معوض یکی از عوضین، مال غیر در آید طرفی که در ازای دادن آن، چیزی گرفته باشد، باید بازگرداند.

۳-۳- خسارت ناشی از مأخوذ بالسوم

اخذ بالسوم کسی است که کالایی را از مالک آن می گیرد تا پس از بررسی و پسندیدن آن با مالک معامله کند. درباره مسئولیت اخذ بالسوم اختلاف نظرهایی وجود دارد. عده ای او را به خاطر قاعده «علی الید ما اخذت حتی تودیه» ضمانی می دانند و مسئولیت عینی برای اخذ بالسوم قائل می شوند. عده ای دیگر نیز به این خاطر که اذن تصرف در مال را دارد او را امین دانسته و فقط در صورتی او را مسئول جبران خسارت می دانند که تعدی و تفریط کند ولی هر اذنی ایجاد رابطه امانی نمی کند و ماذون همیشه امین نیست. همچنین طبق ماده ۶۳۱ قانون مدنی مصادیق امین حصری می باشد و در هیچ جای قانون مدنی اخذ بالسوم امین شناخته نشده است. گرچه مالک به اخذ بالسوم اذن در تصرف در مالش را می دهد ولی در واقع این اذن مشروط است به اینکه یا کالا را سالم مسترد کند و یا عوض آن را پرداخت کند.

بنابراین اذن لزوما رافع ضمان نیست و درست است که در امانت نیاز به اذن داریم ولی هر ماذونی امین نخواهد بود. بنابراین اخذ بالسوم مسئولیت عینی دارد زیرا وقتی مالک به گیرنده اذن در تصرف می دهد و تعهد به نتیجه می کند که یا کالا را مسترد کند و یا عوض آن را پرداخت کند و این چیزی جز یک توافق مقدماتی نیست که بر مبنای آن به راحتی می توان ضمانی بودن ید اخذ بالسوم را برداشت کرد. با وجود این چون هیچ حکم صریحی در قانون مدنی در این خصوص وجود ندارد لذا بهتر است قانونگذار مینا و محدودیت مسئولیت اخذ بالسوم را چنان که گفته شد مشخص کند و به اختلاف نظرهای موجود در این زمینه پایان دهد (قاسم زاده و خسروی فارسانی، ۱۳۸۵، ۷۰).

۳-۴- خسارت ناشی از به هم زدن نامزدی

نامزدی قراردادی است که دو نفر به منظور ازدواج در آینده منعقد می کنند طبق ماده ۱۰۳۵ قانون مدنی نامزدی عقد جایزی است و قبل از اجرای صیغه عقد هیچ الزامی برای طرفین وجود ندارد و هر یک از آنها می توانند از وصلت خودداری کنند و طرف مقابل نمی تواند او را مجبور به ازدواج کند.

فسخ نامزدی به خودی خود و بدون ارتکاب عمل زیانبار موجب مسئولیت مدنی و جبران ضرر نمی شود بلکه هر گاه عمل نامزد سبب ورود ضرر به دیگری شود باید ضرر طرف مقابل را جبران کند چراکه سقوط بر هم زدن نامزدی از روی دلایل موجه، حق مسلم هر یک از طرفین است. بنابراین ضمانی که ناشی از به هم خوردن نامزدی ناشی از فریب طرف مقابل بوده است، منافاتی با حق بر هم زدن اصل نامزدی که یک عقد جایز است ندارد. یعنی زمانی فرد بر اساس قول و قرار ناشی از نامزدی، متحمل خساراتی

اعم از مادی و معنوی می شود و هنگامی که متوجه یک فریب از طرف مقابل می شود نامزدی به هم می خورد که در اینجا طرف زیان‌دیده را می توان بر مبنای فریب خوردگی و غرور مستحق جبران خسارت دارد. بنابراین اولاً لزوم پرداخت خسارت وارده توسط شخص برهم زنده نامزدی با توجه به قاعده فقهی غرور شرعاً قابل مطالبه بوده و این حق منافاتی با حق بر هم زدن اصل نامزدی نیز نخواهد داشت.

در حال حاضر در مورد امتناع از وصلت در برخی موارد که موجب خسارت مادی و معنوی برای زنان می شود اثباتاً و نفیاً بیان روشن و صریحی در قانون وجود ندارد که همین امر موجب شده است تا حقوق دانان و رویه قضایی برای مطالبه آن به ادله و قوانین دیگری نظیر قواعد عمومی مسئولیت استناد کنند. حال آنکه جبران خسارت ناشی از برهم خوردن نامزدی یکی از مواردی است که می توان رسیدگی آن را از دادگاه خانواده پیگیری کرد چرا که مطابق بند ۱ ماده ۴ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۱ نامزدی و خسارت ناشی از برهم زدن آن در صلاحیت دادگاه خانواده است (سعادت و علیشاهی قلعه‌جویی، ۱۳۹۸، ۸۰).

۵-۳- مسئولیت پزشک

برخی از محققان در توضیح مسئولیت پزشکی گفته‌اند: مسئولیت پزشکی عبارت است از اثر جنایت طیب از جمله قصاص، تعزیر یا ضمان. به عقیده آن‌ها مسئولیت پزشکی می‌تواند مشمول دو جنبه اخلاقی و حرفه‌ای باشد، جنبه اخلاقی آن به اخلاق و آداب عمومی که ضروری است پزشک آن‌ها را رعایت نماید، متعلق می‌باشد و جنبه حرفه‌ای آن متعلق به حرفه‌ی پزشکی و قواعد و اصولی است که طیب وظیفه انجام آن را دارد.

موجبات مسئولیت پزشک را این گونه تقسیم بندی نموده‌اند:

۱- عمد؛ ۲- خطا؛ ۳- مخالفت با اصول حرفه‌ی پزشکی؛ ۴- ندانستن اصول حرفه‌ی پزشکی؛ ۵- تخلف از اذن بیمار؛ ۶- تخلف از اذن ولی بیمار؛ ۷- فریب؛ ۸- ترک معالجه؛ ۹- معالجات ممنوع؛ ۱۰- افشای اسرار بیماران. در نتیجه، موضوع مسئولیت پزشکی بررسی انواع جنایات پزشک، اثبات این‌که آیا این جنایات سبب ایجاد مسئولیت برای او می‌شود یا خیر، بیان چگونگی اثبات آن علیه پزشک و بیان آثاری که بر این اثبات مترتب است، می‌باشد.

گروهی دیگر از حقوق‌دانان مسئولیت پزشک را از اقسام مسئولیت حرفه‌ای تلقی می‌نمایند. قبلاً ذکر شد که مسئولیت انواع مختلفی و گوناگونی دارد، اینک از دیدگاه دیگر ممکن است مسئولیت با توجه به حرفه‌ی شخص و در بین صنف خاصی مورد نظر باشد، در این صورت چنان‌چه فردی از آن حرفه مرتکب اعمالی برخلاف اخلاق، عرف یا مقررات آن حرفه گردد، با او رفتار می

شود. به همین ترتیب در حرفه‌ی پزشکی مجموعه‌ی قواعد و مقرراتی وجود دارد که رعایت آن‌ها از طرف پزشکان ضروری است و در صورت تخلف مجازات‌هایی بر متخلفین اعمال می‌شود. این مسئولیت را که ناشی از تقصیر انضباطی می‌باشد، مسئولیت حرفه‌ای می‌گویند.

امکان دارد شخصی مرتکب خطای حرفه‌ای شود که با توجه به نتیجه‌اش مسئولیت جزایی، مسئولیت مدنی یا تنبیه انضباطی برای او اعمال می‌شود. در مواردی هم ممکن است که دارای مسئولیت توأم جزایی و مدنی باشد یا علاوه بر اینها از نظر انضباطی نیز مسئول شناخته شود.

مسئولیت پزشکی عبارت است از الزام پزشک به جبران خسارت ناشی از جرم، خطا یا ضرری که در نتیجه اقدامات پزشکی به دیگری وارد آمده است. مسئولیت پزشکی در حقیقت بررسی انواع جنایات و جرایم پزشکی (اعم از جنایات قبل از عمل، در طول عمل، بعد از عمل و خطاهای ناشی از بی احتیاطی، بی‌مبالاتی، عدم مهارت و عدم رعایت نظامات دولتی) و نیز اثبات این است که آیا این جرایم و تخلفات سبب مسئولیت پزشک می‌شوند و یا خیر و هر کدام از اسباب و موجبات مسئولیت، تحت چه شرایط و ویژگی‌هایی باعث مسئولیت پزشک می‌شوند (عباسی، ۱۳۸۲، ۱۳۸).

مسئولیت پزشکی می‌تواند دارای دو جنبه اخلاقی و حرفه‌ای باشد. جنبه اخلاقی آن به اخلاق، آداب عمومی که واجب است پزشک آن‌ها را رعایت کند، تعلق دارد و جنبه حرفه‌ای آن متعلق به حرفه پزشکی و قواعد و اصولی است که پزشک ملزم به انجام و رعایت آن می‌باشد و مشتمل بر مسئولیت مدنی، کیفری و انتظامی پزشکان است که در آثار فقها از آن تحت عنوان ضمان طبیب یاد می‌شود.

۴- اقسام مسئولیت در جبران خسارت ناشی از معاملات باطل

در صورت بطلان عقد، عقد کان لم یکن تلقی می‌شود و از آن به عنوان یک واقعه حقوقی یاد می‌شود نه یک عمل حقوقی. لذا عقد باطل به عنوان یک عقد نمی‌تواند منشاء اثر باشد و در این حالت ابتناء مسئولیت مدنی بر پایه مسئولیت قراردادی بعید به نظر می‌رسد.

در فقه امامیه در مسئولیت ناشی از بطلان عقد خصوصاً در جایی که خسارت بر اثر وفای به عقد باطل به وجود آمده است به قاعده «مایضمن» استناد شده است و برخی از «قاعده اقدام» به عنوان مدرک قاعده مزبور یاد کرده‌اند که طرفداران این نظریه معتقدند که مراد از اقدام این است که هر یک از متعاقدين بر اینکه مالشان با عوض (نه مجانی و بلاعوض) برای دیگری باشد، اقدام کرده‌اند که به نظر می‌رسد کسانی که قاعده اقدام را به عنوان مدرک قاعده ی «ما یضمن» می‌پذیرند توافق و اراده متعاملین را که در عقد

باطل ابراز شده است را نیز به نوعی در مسئولیت دخیل می دانند و مسئولیت را بر پایه عقد باطل بنا می دهند. بنابراین در حقوق ایران مسئولیت ناشی از بطلان عقد را باید بر پایه مسئولیت خارج از قرارداد بررسی کرد. در ذیل این عنوان مسئولیت در رابطه با بحث تفویض فرصت یا موقعیت (عدم النفع) و مسئولیت در رابطه با خسارات مادی و غیرمادی را مورد بحث و بررسی قرار می دهیم (پورسید و همکاران، ۱۳۹۵، ۳۳).

۴-۱- مسئولیت بر اساس محرومیت از تحصیل منفعت

در برخی موارد بر اثر بطلان عقد یکی از متعاقدين با فوت منافع یا موقعیت‌هایی مواجه می شوند و به عبارتی از تحصیل نفع منع می شوند مثلاً هرگاه شخصی چند کامیون بخرد و با این فکر که کامیون‌ها مال اوست قرارداد حمل و نقل با شرکت منعقد کند ولی قبل از انجام پروژه حمل و نقل، با بطلان قرارداد مواجه شود می‌تواند مطالبه جبران خسارت کند یا خیر؟ همچنین در جایی که همین خریدار پس از بطلان عقد ادعا کند که می‌خواسته در مزایده حمل زغال سنگ شرکت کند و بطلان عقد مانع عمل او شده است آیا می‌تواند جبران خسارت را به موجب مسئولیت خارج از قرارداد بخواهد یا خیر؟ طبق نظر حقوقدانان ایران عدم النفع ضرر محسوب می‌شود و در مواد ۲۶۶ قانون مدنی، ماده ۷۲۸ قانون آیین دادرسی مدنی سابق و ماده ۴۹ قانون ثبت علائم و اختراعات به این امر توجه شده است. اما در نظام حقوقی ایران این نظریه چندان مورد توجه قرار نگرفته است و این امر می‌تواند ناشی از ذهنیت منفی موجود در خصوص عدم قابلیت جبران عدم النفع و خلط مفهوم اخیر با مفهوم از بین بردن فرصت باشد. قواعد و اصول عام الشمول فقهی بستر حقوقی مناسبی را برای اجرای این نظریه فراهم ساخته است به صورتی که به نظر می‌رسد پذیرش این نظریه در حقوق ایران بلا اشکال است. در واقع منافع و موانع موجود بیشتر معطوف به عدم پذیرش عرفی نفس فرصت به عنوان دارایی ارزشمند و همچنین مشکلات مربوط به احتساب ضرر باشد.

باید دانست که این نظریه به دنبال تغییر مبانی حقوقی راجع به احراز رابطه سببیت نیست بلکه مهمترین هدف آن ارزشمند دانستن مادی و معنوی نفس فرصت از بین رفته و تلقی آن به عنوان ضرری مستقل است. بنابراین در مواردی که عرفاً فرصت را بتوان ضرری مسلم محسوب کرد شکی در رابطه سببیت وجود نداشته و در قابلیت جبران آن نباید تردید کرد. البته به فرض پذیرش چنین ضرری در نظام حقوقی ایران باید در محاسبه خسارت نیز نهایت دقت را به کار گرفته و از کارشناسان خبره در این زمینه استفاده کرد. به عنوان مثال در حقوق انگلستان این نظریه را بر دعاوی مختلفی از جمله خطای وکیل و تفویض فرصت‌های اقتصادی و یا از بین بردن هر فرصت ارزشمند دیگری به رسمیت شناخته‌اند اما در خصوص خطاهای پزشکی با وجود رویکردهای جدید همچنان این نظریه مهجور مانده است (موحدی مقدم، ۱۳۹۵، ۸۸).

۴-۲- مسئولیت بر اساس خسارت معنوی

خسارات معنوی بر خود شخص و شخصیت او وارد می شود که قابل ارزش گذاری مادی نیست. خسارت به روح و روان افراد، تأثیرات مخرب بسیاری دارند و دور از شأن و جایگاه و شخصیت اجتماعی بشر می باشد. طبق اصل ۲۲ و ۱۷۱ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران که قانون مادر و میثاق ملی کشور می باشد و ماده یک مسئولیت مدنی قید شده است که وارد کننده خسارات معنوی، مسئول جبران زیان ناشی از عمل خود می باشد که یکی از طرق جبران این نوع خسارت، عذرخواهی می باشد (احمدپور علی آبادی و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۳).

بر اساس ماده ۱۰ قانون مسئولیت مدنی و ماده ۱۴ آیین دادرسی کیفری، دادگاه ها می توانند با توجه به اوضاع و احوال، وارد کننده زیان و خسارت را به عذرخواهی ملزم کنند و موجبات تشفی خاطر زیان دیده را فراهم آورند که می توان با استفاده از تجربیات کشورهای با نظام حقوقی کامن لا نظیر کانادا، آمریکا و انگلیس ضرورت این ابزار را در قانون و رویه قضایی کشور تعریف کرد چرا که ضرورت جبران خسارت معنوی و شیوه عذرخواهی بسیار مهم می نماید و شک و تردید در انجام آن راه ندارد (اکبری آرائی و همکاران، ۱۳۹۹، ۲۶۷).

۳-۴- مسئولیت نسبت به مخارج و هزینه های پرداخت شده

برای انعقاد قرارداد مخارجی پرداخت می شود و پس از انعقاد قرارداد به تصور صحت معامله طرفین یا یکی از آنها هزینه هایی را پرداخت می کنند. به عنوان مثال شخصی نوعی گیاهی خریداری می کند و بعد متوجه می شود که گیاه با آنچه مد نظر او بود است تفاوت دارد و فریب خورده است.

برخی معتقدند هزینه هایی که مشتری در حمل مال انجام داده است قابل مطالبه است و همه را از بایع می تواند بگیرد چون او را مغرور کرده و فریب او باعث این خسارات شده است و این حکم نیز از باب امانت شرعی است. بنابراین این نظر نشان دهنده آن است که مخارج و هزینه های متعارف از قبیل حمل و نقل قابل مطالبه می باشد و مطابق با قواعد مسئولیت است و کسی در مسئول شناخته شخصی که باعث معامله شده است تردید نمی کند. البته مخارجی که همگان انجام نمی دهند و تنها اشخاص خاصی یا برخی اشخاص تحت شرایطی خاص ممکن است آنها را انجام دهند محل تردید می باشد. شاید به نظر برسد که مسئول قرار دادن شخصی که بطلان منتسب به او است و عملش عدوان محسوب می شود در مورد این گونه هزینه ها از عدالت و انصاف دور است ولی باید توجه داشت که در این موارد به موجب مفاد قاعده لاضرر نمی توان خسارات زیان دیده را جبران نشده باقی گذاشت زیرا شخصی که هزینه ها را انجام داده بر این تصور و باور بوده است که این هزینه ها را در مال و ملک خود انجام می دهد و به اعتماد ظاهر صحت عقد نسبت به این امور اقدام کرده است و انتظار نداشته که عقد باطل باشد. در حقیقت عمل شخصی که بطلان منتسب به اوست و زمینه ساز انجام این اقدامات و مخارج بوده است، باید خسارت را جبران کند (پورسید و همکاران، ۱۳۹۵، ۴۰).

۵- شرایط تحقق مسئولیت در خسارت ناشی از معاملات باطل

در جوامع بشری و زندگی اجتماعی هر کسی که سودی می برد به گونه‌ای باعث ضرر دیگران می‌شود ولی همه این خسارات ایجاد مسئولیت نمی‌کند چرا که بسیاری از خسارات لازمه زندگی اجتماعی است و عرف از برخی از آنها می‌گذرد. خسارت قابل جبران باید شرایطی داشته باشد که عبارت است از: ۱- باطل بودن معامله ۲- مسلم بودن خسارت ۳- مستقیم بودن خسارت ۴- شخصی بودن ۵- عدم جبران قبلی ۶- قابل پیش بینی بودن ۷- وارد شدن خسارت به حق مشروع زیان دیده، که در ذیل این عنوان به طور مختصر به بررسی هر یک می‌پردازیم.

۵-۱- باطل بودن معامله

قراردادی که شرایط ماده ۱۹۰ قانون مدنی را نداشته باشد باطل خواهد بود. بنابراین فقدان قصد، فقدان اهلیت، فقدان شرایط مربوط به موضوع معامله و جهت نامشروع از موارد کلی بطلان می‌باشد.

۵-۲- مسلم بودن خسارت

ضرر و زیانی موجب مسئولیت و قابل جبران است که مسلم باشد نه احتمالی. ضرر مسلم ضرری است که یا فعلیت داشته و یا بر حسب جریان عادی امور قابل تحقق باشد. بنابراین فعلیت ضرر شرط نیست و قاضی می‌تواند حکم به جبران خسارتی کند که وقوع آن در آینده مسلم است. به عقیده برخی از حقوقدانان اگر خسارتی که در آینده و به احتمال وارد می‌شود، به نظر قاضی ادامه و نتیجه مسلم و مستقیم وضع فعلی زیان‌دیده باشد، باید آن را در حکم خسارت مستقیم و کنونی شمرد.

۵-۳- مستقیم بودن خسارت

ضرر باید به طور مستقیم از فعل فاعل زیانبار ناشی شده باشد طبق ماده ۷۲۸ قانون آیین دادرسی مدنی پیشین، دادگاه در صورتی حکم به خسارت می‌دهد که مدعی خسارت ثابت کند که ضرر وارد شده و این ضرر بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن یا عدم تسلیم محکوم به بوده است.

در قانون جدید نیز ماده ۵۲۰ به این نکته اشاره کرده است و مقرر داشته است که: «در خصوص مطالبه خسارت وارده، خواهان باید این جهت را ثابت کند که زیان وارده بلاواسطه ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر آن و یا عدم تسلیم خواسته بوده است در غیر این صورت دادگاه دعوای مطالبه خسارت را رد خواهد کرد».

کلمه «بلاواسطه» به معنای مستقیم بودن می‌باشد. دلیل این شرط آن است که اگر ضرر غیرمستقیم باشد، رابطه سببیت عرفی بین فعل شخص و خسارت وارده وجود ندارد و عرفاً می‌توان ضرر را به فعل خواننده نسبت داد و او را مسئول جبران خسارت

دانست. همچنین منظور از مستقیم بودن ضرر این نیست که هیچگونه واسطه ای بین فعل شخص و خسارت وارده وجود نداشته باشد چرا که اگر منظور این باشد مسئله تسبیب به کلی منتفی خواهد شد زیرا در این باب همیشه انسان یا حیوان یا چیزی واسطه بین فعل و خسارت وارده است و فاعل فقط سبب ایراد زیان را فراهم کرده و از این رو مسئول است (یوسفی، ۱۳۹۷، ۱۵).

۴-۵- شخصی بودن

شخصی که ادعای ضرر و زیان می کند باید خود زیان دیده یا قائم مقام او باشد. بنابراین هرگاه زیان دیده از مطالبه خسارت خودداری کند دیگری نمی تواند به جای او دعوای مسئولیت مدنی بر وارد کننده زیان مطرح کند مگر اینکه از سوی زیان دیده نمایندگی داشته باشد. برخی از حقوقدانان معتقدند که این قاعده یک استثنا در مورد زیان های جمعی دارد. یعنی در این مورد به برخی از سازمان ها و نهادهای حقوقی اجازه اقامه دعوای مسئولیت به علت زیان های وارده به جمع داده شده است. به عنوان مثال کانون وکلا می تواند به علت اهانت به جامعه وکلا مطالبه خسارت کند. اما این مورد یک استثنای واقعی نیست زیرا شخص حقوقی که حافظ منافع یک حرفه است به سبب تضرر اعضای خود زیان می بیند و در واقع متحمل خسارت می شود و بدین جهت می تواند مطالبه خسارت کند.

۵-۵- عدم جبران قبلی

خسارتی قابل جبران است که قبلاً جبران نشده باشد به عبارت دیگر زیان دیده نمی تواند جبران ضرری را مطالبه کند که قبلاً جبران شده است و نمی تواند برای یک ضرر دوبار غرامت بگیرد. البته این مسئله در خصوص شرکت های بیمه قابل تأمل است و بستگی به نوع بیمه دارد. اگر بیمه از نوع بیمه خسارت باشد در واقع شرکت بیمه به جای وارد کننده زیان غرامت می پردازد و روشن است که زیان دیده نمی تواند بار دیگر از عامل زیان خسارت بگیرد مگر اینکه بیمه گر کل خسارت را جبران کرده باشد که در این صورت بیمه گذار می تواند برای مازاد بر مبلغ دریافتی تا سقف کامل خسارت به عامل زیان رجوع کند. اما در خصوص بیمه های اشخاص مانند بیمه عمر که بیمه گر پرداخت مبلغ مشخصی را در صورت صدمه دیدن بیمه گذار یا فوت او تعهد می نماید، اصولاً ذینفع بیمه می توانند مبلغ مورد تعهد را از بیمه گر دریافت کند و هم برای جبران خسارت به عامل زیان رجوع کند زیرا آنچه بیمه گر می پردازد از باب جبران خسارت نیست بلکه نتیجه تعهدی است که به موجب قرارداد پذیرفته است (همان، ۱۷).

۶-۵- قابل پیش بینی بودن

این قاعده در مسئولیت قراردادی پذیرفته شده است که ناقض تعهد تنها مسئول خساراتی است که برای او قابل پیش بینی یا دست کم در دید عرف مورد انتظار باشد. زیان نامتعارف دور از انتظار را نمی توان از کسی که به تعهد خود عمل نکرده مطالبه کرد. بنابراین زیان های غیر قابل پیش بینی در قلمرو توافق طرفین و در قلمرو مسئولیت قراردادی نیست. این قاعده در حوزه مسئولیت

غیر قراردادی مورد تردید است زیرا در زمینه ضمان قهری توافق قبلی طرفین وجود ندارد و در نتیجه قابلیت پیش بینی شرط نیست و هر ضرری باید جبران شود اما امروزه در حوزه مسئولیت غیر قراردادی نیز قابل پیش بینی بودن خسارت برای مسئول شناخته شدن شخص لازم است زیرا بر حسب عرف هنگامی ضرر به شخص نسبت داده می شود که آن را پیش بینی کرده یا لااقل قابل پیش بینی باشد که به رابطه سببیت برمی گردد. در نظام حقوقی کامن لا نیز برخی از دادگاه ها معتقدند که پیش بینی زیان دیده برای خواننده نیز لازم است.

۷-۵- وارد شدن خسارت به حق مشروع زیان دیده

ضرری قابل جبران است که ناشی از تجاوز به حق شخص اعم از حق مالی و غیرمالی باشد. چنانچه شخصی مال دیگری را تلف کند یا به سلامت جسمی یا روانی او لطمه ای وارد نماید ماده یک قانون مسئولیت مدنی مقرر می دارد که: لطمه زدن بدون مجوز قانونی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجارتنی یا به هر حق دیگری که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده، موجب مسئولیت و مطالبه خسارت می باشد.

برخی از حقوقدانان ضمن بیان اینکه نفع باید مشروع و اخلاقی باشد و ثابت شود که موقعیت از دست رفته مستقر و دائمی بوده است در برخی موارد عنوان تجاوز به حق را صادق ندانسته و برای رعایت عدالت دو راه حل را پیشنهاد کرده اند: ۱- از دست رفتن موقعیت ها در حکم تلف مال به شمار آید. ۲- با پذیرفتن درخواست خسارت معنوی اشخاصی که چنین موقعیت را از دست داده اند این ضرر را جبران نشده باقی نگذاریم. حال آنکه بهتر است نفع مشروع عرفا در حکم حق و از اینرو قابل حمایت باشد.

۱۴۴۷

بطلان وضعیت قرارداد می باشد که به دلیل فقدان شرایط یک قرارداد معتبر از اعتبار ساقط می شود. این شرایط در ماده ۱۹۰ قانون مدنی آمده است. همچنین قراردادی که با نظم عمومی مغایرت داشته باشد ممکن است تمام شرایط صحت یک قرارداد معتبر را رعایت کرده باشد اما به دلیل برخورد و تضاد با مصالح اجتماعی بی اعتبار شود. قراردادی که باطل می شود دارای اثر قهقرایی است یعنی اثری که بر اثر آن قرارداد بار می شود از زمانی است که طرفین قرارداد باطل را تشکیل می دادند و اثرات آن به گذشته سرایت می کند. نمی توان با توافق و سازش یک قراردادی را که باطل است صحیح نمود. عقد باطل اثری ندارد اما در روابط طرفین نسبت به استرداد عین مال مقبوض به عقد فاسد تردیدی وجود ندارد و از آنجایی که بطلان فاقد اثر حقوقی است و تملک ایجاد نمی کند باید وضعیت به حالت سابق و حالت پیش از قرارداد باطل اعاده شود. در این صورت اگر خسارتی متوجه کسی شده باشد باید جبران شود. مسئولیت و ضمانتی هم که از قرارداد باطل ایجاد می شود ناشی از قرارداد نیست و ریشه فهری و غیر قراردادی دارد. روش های جبران خسارت در مسئولیت مدنی که همانا شیوه های اجرای تعهد فاعل زیان می باشند، بر مبنای اهداف مسئولیت مدنی تعیین می گردند. جبران کامل خسارت، جلب رضایت زیان دیده و اعاده به وضع سابق مهم می نماید.

شرایط تحقق مسئولیت عبارت است از: مسلم بودن، مستقیم بودن، شخصی بودن، عدم جبران قبلی، قابل پیش بینی بودن و وارد شدن خسارت به حق مشروع زیان دیده. در حقوق ایران برابر ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی، روش ترمیم خسارت به قاضی اختیار داده شده است که شیوه مناسب را برگزیند. در بیمه های مسئولیت علاوه بر طرفین قرارداد بیمه، شخص ثالث زیان دیده هم مطرح است اگرچه در ظاهر بیمه گر صرفاً متعهد به جبران خسارت بیمه گذار است ولی به طور ضمنی متعهد به جبران خسارت ثالث زیان دیده نیز می باشد. ثالث زیان دیده در رجوع به بیمه گر و بیمه گذار حق انتخاب دارد و می تواند به هر یک برای جبران خسارت رجوع کند.

در خصوص آثار ناشی از بطلان عقود معاوضی لازم است میان صور مختلف قائل به تفکیک شد. در فرض بقاء مال قبض شده، قبض کننده مال باید آن را فوراً به مالک اصلی برگرداند. در فرض تلف مال قبض شده به واسطه تلف یا نقص آن، ضمان عین و منافع آن وجود خواهد داشت که در مال قیمی، قیمت و در مال مثلی مثل مال تلف شده باید مطالبه شود. در فرض بطلان نسبت به منافع مستوفات صرفاً نسبت به منافع مستوفات متصور است و در فرض بطلان نسبت به منافع غیر مستوفات برخی با استناد به به اینکه علم بایع به فساد معامله رافع ضمان نسبت به منافع غیر مستوفات است، معتقد به حکم عدم ضمان می باشند اما صحیح نمی باشد. در فرض مسئول دانستن شخص نسبت به عین مقبوض به عقد فاسد، با استناد به قاعده علی الید وی ضامن منافع مستوفات و غیر مستوفات می باشد و در صورت تعدد و اختلاف استیفامنافع، باید منفعت متداول و متعارف را ملاک مطالبه قرار داد و در صورت تعدد منفعت متعارف، گرانترین منفعت را باید مطالبه کرد. همچنین در فرض ناشی از بطلان اعمال حقوقی که مورد آنها عمل است، هر جا شخصی در مقام ایفای تعهد ناشی از عقدی که آن را صحیح می پنداشته ولی در واقع آن عقد باطل بوده، عملی را

برای طرف دیگر انجام دهد، طرف مقابل ضامن اجرت المثل عمل مزبور خواهد بود. در یک نتیجه‌گیری کلی می‌توان گفت در صورت وجود تعهد و نقض تعهد، ناقض تعهد مسئولیت داشته و باید موجبات ترمیم و جبران خسارت را فراهم آورد.

منابع و مأخذ

- کتاب‌ها

- ۱- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۹۳) مبسوط در ترمینولوژی حقوق، چاپ ۲۵، تهران: انتشارات کنج دانش
- ۲- حسینی نژاد (۱۳۸۹)، مسئولیت مدنی، تهران: انتشارات مجد
- ۳- داراب پور، مهرباب (۱۳۸۷)، مسئولیت‌های خارج از قرارداد- پرداخت خسارت- استرداد عین و امتیازات، تهران: مجد
- ۴- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت نامه، شماره مسلسل: ۷۹، دانشگاه تهران
- ۵- صفایی، سید حسن (۱۳۷۹)، بررسی تحلیلی مسئولیت جزایی پزشکان از نظر شرع مقدس، حقوق موضوعه‌ی ایران و حقوق بین الملل، تهران: موسسه‌ی انتشاراتی خانه نویسندگان
- ۶- عباسی، محمود (۱۳۸۹)، مسئولیت پزشکی، چاپ دوم، تهران: انتشارات حقوقی
- ۷- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۸)، الزام‌های خارج از قرارداد (ضمان قهری)، دوره دو جلدی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- ۸- -----، --- (۱۳۹۵)، مسئولیت مدنی، جلد اول، چاپ ۱۴، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۹- -----، --- (۱۳۹۳)، حقوق مدنی-قواعد عمومی قراردادها، جلد ۴، تهران: انتشارات میزان.
- ۱۰- یوسفی، علی (۱۳۹۷)، اصل جبران کامل خسارت در حقوق مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران: انتشارات جنگل

- مقالات

- ۱۱- ابدالی، مهرزاد (۱۳۹۱)، بررسی تطبیقی مبنا و حدود مسئولیت ناشی از عیب تولید در حقوق ایران و فرانسه و دستورالعمل جامعه اروپا، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۷۸، صص ۲۱۰-۱۷۷
- ۱۲- احمدپور علی‌آبادی، مریم؛ شیدایی گورچین قلعه، مهدی؛ قیاسی، رضا، تحلیل ادله قرآنی و حقوقی مسئولیت پزشکان و پیراپزشکان در نظام حقوقی ایران و کامن‌لا، مجله قرآن و طب.

- ۱۳- اکبری آرائی، منصور؛ نیک‌خواه سرنقی، رضا؛ جعفرزاده، سیامک (۱۳۹۹)، عذرخواهی به عنوان یکی از شیوه‌های جبران خسارت معنوی در مسئولیت مدنی، *مجله حقوقی*، دوره ۸۴، شماره ۱۰۹، صص ۲۷۰-۲۵۱.
- ۱۴- بیگدلی، سعید (۱۳۹۳)، تطبیق دیدگاه آندره تنک در خصوص مبنای مسئولیت مدنی و قراردادی با موضوع قانون مدنی ایران، *پژوهشنامه حقوق اسلامی*، سال پانزدهم، شماره ۲، صص ۱۶۰-۱۳۳.
- ۱۵- پارسا پور، محمد باقر و دیگران (۱۳۸۵) «خطای پزشکی و تاثیر آن در مسئولیت پزشکان»، *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، ویژه‌نامه‌ی اخلاق پزشکی، ۱۳۸۵.
- ۱۶- پور سید، بهزاد؛ شفیعی زاده خولنجانی، مصطفی؛ صادقی، محمد (۱۳۹۵)، نوع مسئولیت و آثار ناشی از بطلان عقود معاوضی، *پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی*، سال دوازدهم، شماره ۴۳، صص ۵۰-۲۹.
- ۱۷- دریاباری، سید محمد زمان (۱۳۸۱)، مبنای مسئولیت حرفه‌ای پزشک، *مجله اندیشه‌ی صادق*، شماره ۶ و ۷.
- ۱۸- سعادت، صالح؛ علیشاهی قلعه جوقی، ابوالفضل (۱۳۹۸)، مسئولیت مدنی برهم زدن نامزدی بر مبنای قاعده غرور با رویکردی بر آرای امام خمینی، *پژوهشنامه متین*، سال ۲۱، شماره ۸۲، صص ۸۲-۶۳.
- ۱۹- قاسم زاده، سید مرتضی؛ خسروی فارسانی، علی (۱۳۸۵)، مسئولیت مدنی اخذ بالسوم در فقه و قانون مدنی، *فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی*، شماره ۴۰ و ۴۱، صص ۷۲-۵۹.
- ۲۰- کاظمی، محسن؛ خویینی، غفور؛ روشن، محمد؛ روزبهرانی، شجاع (۱۳۹۲)، نقص علم در مسئولیت مدنی ناشی از تولید کالا، *فصلنامه حقوق پزشکی*، سال هفتم شماره ۲۵، صص ۷۹-۵۷.
- پایان نامه‌ها
- ۲۱- احمدپور علی آبادی، مریم (۱۴۰۰)، مسئولیت پزشکان و پیراپزشکان در حقوق ایران و کامن‌لا، رساله جهت دریافت درجه دکتری رشته حقوق جزا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ارومیه، دانشکده علوم انسانی.
- ۲۲- صالحی، حمیدرضا (۱۳۹۲)، آثار و مسئولیت ناشی از بطلان قرارداد، پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته حقوق خصوصی، دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- ۲۳- موحدی مقدم، سعید (۱۳۹۵)، مسئولیت مدنی از بین بردن فرصت در حقوق ایران و انگلیس، پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده حقوق.

۲۴- نجفی تیرتاشی، مریم (۱۳۹۳)، شیوه جبران خسارت در حقوق ایران و بیع بین المللی کالا (۱۹۸۰ وین)، پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته حقوق خصوصی، دانشگاه مازندران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی